

УДК 340.15(477.5) «1743»

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-08

**СПРОБИ ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ІНТЕРЕСІВ
РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА У ПЕРЕБІГУ РОБОТИ
НАД «ПРАВАМИ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» 1743 Р.**

Шевченко О.,

аспірант

Харківського національного університету

імені В.Н. Каразіна,

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,

e-mail: oshev4enko@i.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4309-7071>

АНОТАЦІЯ: стаття присвячена історико-правовому дослідженню спроб правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу кодифікаційної роботи з укладення проекту «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Проаналізовано як текст самої пам'ятки, так і інші історичні джерела, а також наукову літературу з теми. Наголошено, що вже в першій половині XVIII ст. імперський уряд поставив собі за мету домогтися зближення, а в перспективі й уніфікації правової системи Гетьманщини та Росії. Саме з цією метою в 1728 р. було створено кодифікаційну комісію у її першому складі. Указами уряду Російської імперії 1728 та 1734 рр. їй надався статус державного органу, а її роботі – характер офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації.

З'ясовано, що імперський уряд через своїх представників в Україні, а також через свої вищі органи – Колегію закордонних справ та Сенат, пильно стежив за працею Комісії і часто висилало укази приспішити складання «Зводу прав».

Звернено увагу на яскраві спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ», які, зокрема, знайшли у главі «О высочайшей чести и власти монаршеской». Саме тут було закріплено прерогативи «високомонаршого маєстату», що, вочевидь, становило запозичення з законодавства Петра I та деяких інших джерел права.

Наголошено, що в перебігу кодифікаційної роботи, що здійснювалася протягом п'ятнадцяти років та завершилася в 1743 р., російське самодержавство не змогло повною мірою реалізувати свою мету та нав'язати Україні кодекс, норми якого цілковито копіювали б відповідні норми імперського законодавства. Всупереч поставленим завданням, у ньому все ж таки значною мірою зберегли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості переважна частина еліти українського населення. В «Правах...» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть. Саме тому проект кодексу так і не набув офіційного затвердження та був похований в імперських архівосховищах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: право, кодифікація, пам'ятка права, Україна, Російська імперія, правовий статус, кримінальне право, земельне право.

**ПОПЫТКИ ПРАВОВОГО ЗАКРЕПЛЕНИЯ ИНТЕРЕСОВ
РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ В ХОДЕ РАБОТЫ
НАД «ПРАВАМИ, ПО КОТОРЫМ СУДИТСЯ МАЛОРОССИЙСКИЙ НАРОД» 1743 Г.**

Шевченко А.,

аспірант

Харьковского национального университета

имени В.Н. Каразина,

г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,

e-mail: oshev4enko@i.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4309-7071>

АННОТАЦИЯ: в статье дан историко-правовой обзор попыток правового закрепления интересов российского самодержавия в ходе кодификационной работы по уложению проекта «Прав, по которым судится малороссийский народ» 1743 г. Проанализированы как текст самого памятника, так и другие исторические источники, а также научная литература по теме исследования. Отмечено, что уже в первой половине XVIII в. имперское правительство поставило себе целью добиться сближения, а в перспективе и унификации правовой системы Гетманщины и России. Именно с этой целью в 1728 г. была создана кодификационная комиссия в ее первом составе. Указами правительства Российской империи 1728 и 1734 гг. ей предоставлялся статус государственного органа, а ее работа приобрела характер официальной систематизации действующего в Гетманщине законодательства в форме кодификации.

Отмечено, что имперское правительство через своих представителей в Украине, а также через свои высшие органы – Коллегию иностранных дел и Сенат, пристально следило за работой Комиссии и часто присылало указания ускорить составление «Свода прав».

Обращено внимание на попытки правового закрепления интересов российского самодержавия в ходе работы над «Правами, по которым судится малороссийский народ», которые, в частности, нашли проявление в главе «О высочайшей чести и власти монаршей». Именно здесь было закреплено prerogatives «високомонаршеского величества», которые, очевидно, были заимствованы из законодательства Петра I и других источников права.

Отмечено, что в ходе кодификационной работы, которая осуществлялась в течение пятнадцати лет и завершилась в 1743 г., российское самодержавие не смогло в полной мере реализовать свою цель и навязать Украине кодекс, нормы которого полностью копировали бы соответствующие нормы имперского законодательства. Вопреки поставленной задаче, в нем все же в значительной мере сохранили отражение все те правовые нормы, которые имели место в тогдашней судебной практике или вынашивались в социальном сознании большей части элиты украинского общества. В «Правах ...» наиболее отчетливо определились те привилегии, к юридическому закреплению которых так настойчиво стремились казацкая старшина и шляхта в течение нескольких десятилетий. Именно поэтому проект кодекса так и не получил официального утверждения и был похоронен в имперских архивохранилищах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: право, кодификация, памятник права, Украина, Российская империя, правовой статус, уголовное право, земельное право.

AN ATTEMPTS OF THE LEGAL CONSIDERATION OF RUSSIAN AUTHOCRACY'S INTERESTS DURING THE WORK ABOUT THE «RULES WICH MALOROSSIAN PEOPLE USING FOR COURT», 1743

O. Shevchenko,

aspirant

V.N. Karazin Kharkiv National University,

Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,

e-mail: oshev4enko@i.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4309-7071>

ANNOTATION: the article is devoted to the historical and legal study of the attempts to secure the legal interests of the Russian autocracy in the course of codification work on the drafting of the project "Rights judged by the Little Russian people" in 1743. The text of the monument itself and other historical sources as well as scientific literature are analyzed. It is emphasized that already in the first half of XVIII century. the imperial government set itself the goal of achieving a rapprochement, and in the future, of unifying the legal system of the Hetmanate and Russia. It was for this purpose that a codification commission was created in its first composition in 1728. Decrees of the Government of the Russian Empire in 1728 and 1734 pp. she was granted the status of a state body, and her work was the nature of official systematization of the current legislation in the Hetmanate in the form of codification.

It was found that the imperial government, through its representatives in Ukraine, as well as through its higher bodies, the College of Foreign Affairs and the Senate, closely followed the work of the Commission and often issued decrees to hasten the drafting of the Codex.

Attention is drawn to the vivid attempts to secure the legal interests of the Russian autocracy in the course of work on the rights under which the Little Russian people are being judged, which, in particular, were found in the chapter "On the highest honor and power of the monarchy." It was here that the prerogatives of the "high-monarchic estate" were enshrined, which apparently constituted a borrowing from the legislation of Peter I and some other sources of law.

It was emphasized that during the course of the codification work, which had been carried out for fifteen years and ended in 1743, the Russian autocracy had not been able to fully realize its purpose and impose a code on Ukraine, the norms of which would fully copy the relevant rules of imperial law. Contrary to the task, it still largely reflected the legal norms that existed in the current jurisprudence or in the social consciousness of the overwhelming majority of the elite of the Ukrainian population. In "Rights ..." the most clearly defined are those privileges, to which the Cossack elders and nobles have so eagerly sought legal legitimacy for several decades. That is why the draft code was not officially approved and was buried in the imperial archives.

KEY WORDS: law, codification, landmark, Ukraine, Russian Empire, legal status, criminal law, land law.

Актуальність теми. Питання відносно еволюції українського права протягом останніх десятиліть перебувають у центрі уваги вітчизняної історико-правової науки. І нині вони не втрачають своєї актуальності. Адже новоімперські амбіції північного сусіда України перейшли вже досить давно до «гарячої» фази, несуть втрати людей і загрозу (яка вже реалізується) територіальній цілісності Української держави. Сьогодні там відбувається на найвищому рівні спроба обґрунтувати «недолугість» української державності, її «неповноцінність». Але увесь світ вже знає, що державу формує право, а не навпаки, що держава лише забезпечує загальнообов'язковість права певного народу. А тому, оскільки українське право станом на початок XVIII ст. було значно більше розвинене, ніж російське (а по суті, московське, згадаймо, що Уложеніє... середини XVII ст. було чинним у Росії майже два століття!). І тому, для встановлення історичної правди вкрай важливо, як саме імперія наступала на Україну саме в правовому полі (цей термін, як відомо, увів видатний французький філософ права сучасності Жан Марітен).

Наукова дослідженість теми. Безперечно, питання щодо створення відомої пам'ятки вітчизняного права – «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., її структури та особливостей унормування окремих інститутів та галузей права вже неодноразово спеціально або побіжно ставали

об'єктом дослідження вчених-правників. Серед найвідоміших можемо назвати праці І.Й. Бойка [1; 2; 3], М.Ю. Бурдіна [4], К.А. Вислобокова [5], В.Д. Месяца [6], Я. Падоха [7], А.П. Ткача [8], А.І. Яковліва [9] та ін. Водночас намагання правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу кодифікаційної діяльності у вітчизняній науці права спеціально майже не досліджувався.

Мета дослідження. Отже, метою даної статті є висвітлення спроб правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

Щодо методології статті. Безумовно, в умовах «згасання» української державності й наступу імперських уніфікаційних сил, які користувалися більше культурно-національним, економічним, політично-владним тиском ніж правовими засобами, саме «європейськість» українського права була чинником спротиву. Отже, серед філософсько-правових методів тут постає діалектичний у культурологічному вимірі. Українське право – це культурно-правове і цивілізаційно-правове явище. Безумовно, важливими загальнонауковими методами виступають логічний (адже мислення в науковій сфері неможливе поза межами логіки), герменевтичний – мова «Прав, за якими судиться малоросійський¹ народ» змушує тлумачити приписи права, викладені у них. Системний метод дозволяє розглянути вказану правову пам'ятку як логічно обґрунтований і внутрішньо єдиний кодифікаційний акт українського права. Щодо спеціально-наукових методів: історико-генетичний дозволяє збагнути, як формувалася ця видатна пам'ятка, за яких умов і обставин; формально-логічний – дозволяє оцінити рівень юридичної техніки акта; соціологічний – наскільки він відповідав потребам тогочасного українського суспільства.

Основний зміст. Вже в першій половині XVIII ст. імперський уряд поставив собі за мету домогтися зближення, а в перспективі й уніфікації правової системи Гетьманщини та Росії. З цією метою в 1728 р. було створено кодифікаційну комісію у її першому складі. Указами уряду Російської імперії 1728 і 1734 рр. їй надавався статус державного органу, а її роботі, – як зазначає І.Й. Бойко, характер офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації [10, с. 424]. Це пояснюється тим, що царський уряд, мав намір за допомогою цієї роботи суттєво поглибити процес підпорядкування власне українського законодавства загальноімперському. З іншого боку, необхідність кодифікації права була об'єктивно зумовленою внаслідок соціально-економічного та політичного розвитку Лівобережної України [11, с. 313]. Перегляду потребували вже досить застарілі правові норми, що дісталися українському населенню в спадщину від часів Речі Посполитої.

У Гетьманщині продовжував бути чинним III Литовський статут. У якості джерел права також діяли універсали та інші правові акти гетьманської влади [12, с. 214]. Використовувалися й деякі норми звичаєвого права, а також акти церковного права. Водночас, на Лівобережну Україну поширили свою чинність і деякі норми російського законодавства. Серед джерел імперського права, що були чинними в Гетьманщині, А. І. Яковлів у своїй відомій монографії «Український кодекс 1743 року «Права, по которим судиться малоросійський народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту» називає «Регламент Воїнський», «Регламент Духовний», «Суд по формі», а також закони і укази часу правління цариці Анни Іоанівни [9, с. 51] та ін.

Особливо курс на зближення української та російської правових систем активізувався з петрівських часів – від початку XVIII ст. В «Рішительних пунктах», що були надані царським урядом 17 серпня 1728 р. у відповідь на петицію (тобто «Прохальні пункти») щодо відновлення прав України на підґрунті статей гетьмана Б. Хмельницького, подану гетьманом України Д. Апостолом під час коронації на російський престол Петра II, у п. 20 було зазначено: «Малоросійський народ судят разными правами, которые сими словами названы: Магдебургские да Саксонские Статуты, из которых одни другим не согласуются ... того ради для пользы и правосудия народа малоросійского, те права, по которым судится малоросійский народ, перевесть на великоросійский язык и определить из тамошних, сколько персон пристойно, искусных и знающих людей, для свода из тех трех прав в едином, и для апробации прислать ко двору...» [13].

Як наголошував К.Е. Жолковський, «така строкатість породжувала розбіжності й суперечності в тлумаченні та застосуванні норм права, сприяла зловживанням і тяганині в судах» [14, с. 709]. Окрім того, російські посадовці часто скаржилися на неможливість вирішувати справи, що надходили з України, через незрозумілу їм мову законодавчих актів, а також інших документів.

Навколо вирішення окреслених проблем точилося постійне протиборство. Зокрема, у листі царя до гетьмана І. Скоропадського від 29 квітня (10 травня) 1722 р. містилася, хоча й з посиланням на Б. Хмельницького, але у дійсності – цілковито всупереч домовленостям з ним, вимога «бути під російським судом і управлінням, аби тим усьому малоросійському народу всі несправедні суди та даремні обтяження було припинено» [14, с. 709]. В свою чергу, гетьмани Лівобережної України наполягали на тому, щоб царський уряд чітко дотримувався домовленостей, досягнутих у 1654 р., а також на здійсненні кодифікації права. Гетьман Д. Апостол у березні 1728 у «Статейних пунктах (проекті договору новообраного гетьмана з Москвою)» наполягав на тому, щоб українці судилися «за своїми правами, у

своїх судах, через обраних народом суддів», а також вважав за необхідне терміново кодифікувати законодавство, що використовувалося на теренах Гетьманщини.

У кодифікації права були життєво зацікавлені також і козацька старшина та українська шляхта, які сконцентрували в своїх руках чималі матеріальні багатства й всю повноту місцевої влади [8], а також монастирі й інші установи православної церкви, з 1686 р. завдяки підступній політиці та жорсткому політичному тиску фактично вже підпорядкованій Московському патріархату [15].

Зрештою, царським указом Петра II від 28 серпня (8 вересня) 1728 р. передбачалося здійснити переклад «великоросійською» мовою «тих прав, за якими судиться малоросійський народ». Для реалізації прийнятого рішення приписувалося утворити відповідну кодифікаційну комісію. До її складу, що спочатку очолювався генеральним суддею І. Борозною, а після того, як він раптово помер, – генеральним обозним Я. Лизогубом, включалося 12, а пізніше – 18 осіб. Разом за всі роки роботи в ній працювало сорок три представники козацької старшини (зокрема, генеральний хорунжий М. Ханенко, – лубенський і полтавський полковники П. Апостол та В. Кочубей, бунчуковий товариш С. Чуйкевич та інші), двадцять один представник від духовництва, шестеро представників від міст. Серед них значна частина була освіченою і свого часу навчалася в Києво-Могилянській академії, а дехто навіть в університетах країн Європи. Від початку своєї діяльності робота комісії відбувалася в м. Глухові, із 1734 р. – у м. Прилуки, а пізніше – у м. Ічні. Склад комісії кількаразово, у 1732, 1736, 1738 і 1741 рр., змінювався [13]. В 1734 р. відповідно до указу імператриці Анни Іоанівни компетенцію Комісії було розширено. Окрім іншого, на неї покладався обов'язок дещо скоротити текст документу «та додати на користь малоросійського народу» [13].

Імперський уряд через своїх представників в Україні, а також через свої вищі органи – Колегію закордонних справ та Сенат, пильно стежив за працею Комісії і часто висилало укази приспішити складання «Зводу прав». 1739 р. Сенат наказав Комісії негайно вислати йому копії перекладу Статуту, Саксону й Порядку, які Комісія й переслала через Генеральну Канцелярію. У вересні 1740 р. знов прийшов царський указ на ім'я намісника України – голови Малоросійського тимчасового Правління гетьманського уряду (з 6 липня 1740 по 1741 рр.) у Глухові, генерала Джеймса Френсіса Едварда Кейта, в якому докорялося Комісії, що справа зводу правних книг затяглась через те, що Комісія не виявила «должного старательства и прилежного трудолюбия» [9, с. 24], а тому наказувалося, щоб Комісія працювала й після обіду й щотижнево подавала звіти до Генеральної Канцелярії про виконану працю. Подібні укази присилалися і в наступні роки. На ці укази Комісія Давала відповіді, в яких пояснювала затримку праці війною, відкомандируванням членів на інші служби, частою зміною персонального складу, внаслідок чого Комісія втрачала досвідчених членів. Наприклад, 1742 р. Комісія пояснила, що під цю пору в її складі бракує президента, не має представників генеральної старшини, навіть полковника, які могли б заступити відсутнього президента, і без яких, за правилом, пленум Комісії взагалі не може збиратися [9, 25].

Робота над складанням проекту кодексу тривала протягом 15 років і завершилася лише в 1743 р., за правління Єлизавети Петрівни. 8 липня у Глухові було підписано проект документу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У ньому містилися норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини. Текст мав досить чітку архітектоніку і поділявся на 30 глав, що, у свою чергу ділилися на 532 артикули та 1607 пункти. У 1744 р. проект було передано в Сенат для розгляду. Але сенатори зволікали з його розглядом і лише згодом, через дванадцять років, у травні 1756 р., проект було повернено для внесення змін. Після цього ще двічі, в 1756 р. та 1758 р., скликалися нові комісії, готувалися пропозиції щодо внесення змін і доповнень, але офіційно «Права» так і не набули затвердження [6].

Чи не найяскравішого вираження спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» знайшли у главі III, що мала назву «О высочайшей чести и власти монаршеской». Саме тут, в п'ятнадцяти артикулах було закріплено «прерогативи високомонаршого маєстату» [17, с. 15], що, вочевидь, становило запозичення з російського законодавства Петра I та деяких інших джерел права.

Найнебезпечнішими у Гетьманщині визнавали злочини проти держави або злочини проти «честі і влади монаршої» або «проти маєстату государева» [10, с. 512]. Ці злочини здебільшого були повторенням випадків, відомих Литовському статуту, змодифікованих під впливом російського права. Володар був даним від Бога самодержцем; він отримав від Бога меч для захисту церкви і держави, і для збереження права і справедливості [17, с. 44]. Тому він розглядався як «джерело права», а його воля проголошувалася законом. Порушення «маєстату» володаря було злочином і гріхом найвищої міри і тому заслуговувало на найсуворіше покарання.

Особливо тяжким злочином проти держави («маєстату») вважали посягання на здоров'я і життя царя та його сім'ї будь-яким способом, зокрема шляхом чарів, словом чи письмово, критику його наказів і вчинків, зневажання його грамот і безпідставні доноси за зневагу «маєстату». За вбивство чи поранення монарха або членів його сім'ї передбачали покарання у вигляді позбавлення майна і честі, застосування

тортур і смерті. За замах карали позбавленням честі, майна, життя, а за замах на життя монарха за допомогою чаклунства чи отрути – тортурами та спаленням живцем.

До злочинів проти держави відносили також змову проти государя з метою скинення монарха і захоплення престолу (за це карали позбавленням честі, майна і четвертуванням ініціатора змови і співучасників), змову з ворогами на шкоду государя, порушення охоронної грамоти государя, неповаги або заподіяння шкоди здоров'ю чи загрози життю закордонних послів та посланців і кур'єрів государя, підроблення грамот і привілеїв, указів або печатки государя та ін. [7, с. 70-71].

Окрім названих злочинів проти «маєстату», були відомі ще й такі, як невідповідна поведінка чи злочин стосовно третіх осіб у присутності государя або на його дворі. Сюди належали: неповага, побої, поранення, вбивство, погроза зброєю, а навіть саме носіння зброї при монаршому дворі. За вчинення цих злочинів було передбачено надзвичайно суворі покарання без будь-яких полегшень.

З середини 60-х років XVII ст. особливо тяжким політичним злочином стало посягання на царя та його сім'ю «словом і письмом», за що карали смертю; за публічну критику царських указів і зневагу до них карали арештом і передачею винного до вищого суду; за образливе іменування когось зрадником або бунтівником публічно карали биттям канчуками. Злочини і провини в присутності царя або при його дворі вважали кваліфікованими й призначали: за образу словом – арешт на 6 тижнів і виплату відшкодування; за удар рукою – арешт у фортеці, або в'язниці строком 1-4 роки й відшкодування; за «скривавлення» особи – арешт на 1-2 роки й відшкодування; за погрозу смертю – смертну кару й подвійне відшкодування; за заподіяння ран, що привели до смерті – позбавлення честі та життя й подвійну головщину (Гл. III, арт. 9-10) [17, с. 52-55]; за порушення охоронної грамоти монарха, виданої тому, хто бажав після втечі повернутися, щоб виправдатися перед судом, поранивши втікача – смертну кару (Гл. III, арт. 11) [17, с. 55-56]. За злочини й провини проти послів, кур'єрів: за поранення чужоземного посла, образу його честі або вбивство карали смертю; за образу й побиття посланця або кур'єра з царськими грамотами або указами – ув'язненням на 1-4 роки й подвійним відшкодуванням, а за вбивство – смертною карою з потрійною виплатою головщини; за зникнення монарших грамот – відрубанням голови (Гл. III, арт. 12) [17, с. 56]. За фальсифікацію монарших грамот привілеїв і печаток передбачали смертну кару через заливання до горла розтопленого олова (Гл. III, арт. 13) [17, с. 56-57].

Тяжким злочином проти влади государя була вищезгадана державна зрада, яка могла мати різні форми: змова з ворогами держави, приведення ворожого війська в межі держави, допомога ворогам зброєю, грошми та ін.; зрада державних таємниць, здача ворогам міста або фортеці без потреби в цьому та ін. Сюди належали й такі злочини: вивіз і продаж у ворожу землю зброї, амуніції, харчів та інших стратегічно важливих продуктів і сировини, втеча зрадника у ворожу землю, підроблення монети своєї держави і закордонної, і нарешті, занедбання обов'язку арештовувати шпигунів і доносити владі про відомі протидержавні злочини. Покарання за ці злочини належали до найважчих. За державну зраду (зовнішню), змову з ворогом держави карали так само, як і за зраду внутрішню, за допомогу ворогові зброєю та іншими засобами засуджували до смерті через відрубання голови мечем; за здачу фортеці ворогові карали позбавленням честі, майна, четвертуванням; за втечу до ворога з метою зради карали позбавленням честі, майна й вивішенням на шибениці ляльки – уособлення зрадника. Вбивство зрадника не вважалось злочином. За деякі злочини було передбачено нетипові покарання, наприклад, за підроблення монети наказували «горло розтопленим свинцем залити» (Гл. III, арт. 14) [17, с. 57], а втікача до ворожої землі позбавляли честі, оголосивши зрадником, а «його образ на шибениці повинен бути» (Гл. III, арт. 7, п. 1) [17, с. 49]. Відповідальність за злочин проти держави інколи поширювали на членів сім'ї злочинця.

У п. 3 Комісія вмістила своє «Доповнення», складене на підставі російської практики, заведеної російським урядом і в Україні, про доноси в політичних справах шляхом оголошення відомої з історії Росії 30-х років XVIII ст. формули: «слово і діло государево». При цьому Комісія негативно поставилась до осіб, що зловживали небезпечною для тих часів формулою, і вмістила правило, що таких необережних та легковажних «крикунів» належить «під караулом» відсилати з нижніх судів до вищих для «розсліду».

Ще цікавіше «Прибавленіє» було додано Комісією до 5 пункту, взявши за основу матеріал з тогочасної практики. Комісія констатувала, що, часто «командири» або господарі за непослух чи спротив своїх підлеглих, слуг та підданих називають їх «бунтівниками та зрадниками», а також цих слів вживають і в сварці між собою. З огляду на те, що ці слова в подібних випадках не мають жодного зв'язку з політичними злочинами, хоч очевидно були запозичені звідтіля та розповсюдились в народі, Комісія встановила кару – биття батогами для тих, хто про вжиток цих слів доносить, як про доказ політичного злочину – бунту або державної зради [19, с. 70-71].

Достатньо регламентованими у Гетьманщині були військові злочини. Військові злочини – це злочини проти самого обов'язку служби: неявка на військову службу, самовільне залишення її, зокрема під час походу, втеча з бою, або злочини, вчинені під час військової служби, а саме: вбивство, пошкодження здоров'я, звалтування жінок, крадіжка, зневага, заколот тощо. За вчинення цих злочинів було передбачено такі покарання: зокрема за неявку на військову службу або втечу з походу карали

позбавленням рангу старшини та тілесними покараннями рядових [7, с. 72-73]. За вчинення нападів військових на приватне майно, вбивство, поранення або згвалтування жінок призначали смертну кару з виплатою головиціни. За заподіяння матеріальної шкоди у маєтках збитки відшкодовували у подвійному розмірі. За вбивство військового військовим була передбачена смертна кара, за поранення – побої, за образу словом покарання встановлював суд. За порушення дисципліни в поході карали арештом або тілесним покаранням. За крадіжку під час походу карали позбавленням честі старшини та тілесними покараннями рядового. Під час походу за межі держави за злочини покарання призначали командуючим військових частин, за тяжчі, за які загрожувала смертна кара, - головнокомандуючим. Причому потерпілий мав право після закінчення походу звернутися зі скаргою до загального суду.

За військові злочини звичайним покаранням для старшин було позбавлення старшинського звання, а для рядових – тілесне покарання. За важчі злочини, наприклад, за самовільне залишення поля бою, вбивство, грабіжницькі напади тощо засуджували до смертної кари або в'язниці.

У Гетьманщині виділяли злочини проти порядку управління і суду. До так званих «урядничих» злочинів, як зауважує І.Й. Бойко, належали фальшивомонетництво, підроблення документів, лжеприсяга, непокоря адміністрації, неправдиве свідчення в суді, злочини суддів і судових виконавців [10, с. 515-516]. Ці злочини, на його думку, були відображенням тодішнього судового порядку і побуту. Сюди входили такі діяння, як неспровоковане вбивство, тілесні ушкодження і зневага процесуальних сторін судьями, возними або іншими судовими особами, неправильне ведення протоколу судового розгляду писарем, підроблення грамот і навмисне затягнення початку судового розгляду. Особливо тяжкі наслідки було передбачено за несумлінне виконання обов'язків тюремної сторожі. До «урядничих» злочинів належали також професійні зловживання судових захисників сторін, тобто адвокатів, які були при судах. Найважчими злочинами вважали: зраду довірених відомостей іншій стороні, захист інтересів противної сторони, непристистість на розгляді справи з метою програти їх, захист без повноваження або перевищення повноважень на шкоду сторони і т. д. За вчинення цих злочинів було передбачено покарання. Так, за вбивство, поранення, напад, вчинені суддею не з метою самозахисту, карали позбавленням честі, життя і виплатою головиціни. За образу честі сторін суддю карали позбавленням волі строком на 6 тижнів. За вбивство, вчинене судовим возним або його помічниками, карали смертю та головиціною, за інші злочини, вчинені возним проти службової присяги, карали смертю, а в менш тяжких справах – 12-тижневим арештом та звільненням з посади з відшкодуванням збитків. За підробку документів і навмисні помилки у них, допущені судовим писарем, карали так само, як і за фальсифікацію монарших грамот. За випадкові помилки в документах писар ніс цивільну відповідальність. За умисне зволікання у розгляді справи у суді вперше карали штрафом у розмірі 10 коп. на день на користь потерпілої сторони, вдруге – арештом, а втретє – звільненням з посади. За недогляд і умисну допомогу при втечі в'язнів карали так: за недогляд за в'язнем і втечу в цивільних справах сторож ніс матеріальну відповідальність і повинен був сплатити позивачеві все те, що той втратив внаслідок втечі боржника; внаслідок втечі вбивці сторож зобов'язаний був сплатити за нього головиціну; за умисне звільнення заарештованого сторожа карали тим покаранням, яке було присуджено втікачеві [10, 516-517].

Суттєву вагу в збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам – основі тодішнього існування суспільства [3, с. 8]. Після буремних подій Національної революції певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. Щодо неї в «Правах...» зазначалося: «Кто би себе какие грунта и угодия нажил, а оние прежде никакова владелца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковия недвижимия имения имеют бить того, кто владеет, собственностия, как би купленные» (гл. IV, арт. 3, п. 3) [17, с. 60]. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично більше ніяких умов утримання земельної власності (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), крім фактичного перебування «вірної набутої» землі в чийсь руках, то можна припустити, що тим самим робився крок у напрямі юридичного оформлення приватної власності. Проте «порожня», незаселена земля не була потрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її «осаживания» і відбирання у новоприбулих посполитих «послушенства». Причому це дозволялося робити головним чином «духовного, шляхетского и воинского (козацького. – Авт.) чина і звання людем, в Малой России на землях жалованных, выслуженных, купленных, дарованных, уступных, наследственных и другим правильным образом приобретенных, издревле владенных и ныне владеемых...» (гл. IV, арт. 5) [17, с. 61].

Ці положення запозичені з Статуту, «Зерцала Саксонського» і «Порядку». Про те, що вони мали місце і в реальному житті, свідчить, зокрема, «Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку 1729–1730 рр.» [18, с. 24, 25, 57].

Набуваючи будь-яким засобом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули відразу отримати на них у гетьмана універсал чи у царя жалувану грамоту, які б закріплювали за ними їх спадкове право. При цьому перевага надавалася жалуванням грамотам царя як верховного сюзерена [4, с. 130].

Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі «листи», «дарчі» російських вельмож. «Права...» у гл. IV, арт. 3, п. 1 це фіксують так: «...Грамоти, кому духовного и мирскаго чина и звания людем малороссийским на достоинства, на чини, на имения недвижимие и на что-нибудь жалованние и которие впредь давани будут, имеют быть сохраниями свято и ненарушимо на вечние времена во своей силе» [17, с. 60]. Водночас документи гетьманського правління, як правило, вимагали періодичного підтвердження своєї юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На протипагу можновладцям, посполиті, особливо приватні селяни, мали дуже обмежене право на землю. За «Правами...» для них зовсім унеможлиблювалося вільне розпорядження не лише «підданськими», але й новокупленими «грунтами». Тільки у вигляді панської милості їм дозволялось вивезти чи винести дещо з рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалася власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника відповідно до п. 1 артикулу 9 глави IV заборонялися [17, с. 63].

«Права...» зафіксували існування в Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони дають певне уявлення про його характер і соціальну сутність: «Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупный неделеный, а один би который сябр или участник похотел тот лес на засев хлебный или для сенокоса прочистить а степ продать, тогда ему свободно будет такой лес прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов розбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко сколько на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит...» (гл. XVII, арт. 15, п. 1) [17, с. 322]. При цьому зазначалося, що якщо хтось займе чужу землю, то за рішенням всіх членів сябринного союзу чи суду той мусив повернути цю або надати рівноцінну їй землю. Пунктом 2 арт. 18 гл. XVII передбачалося також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки [17, с. 325].

Як зазначають автори колективної монографії «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.», «Правам...» випало стати першою законодавчою спробою, де б у всій повноті планувалося зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти [11, с. 315-316]. За ними право на «шляхетське достоїнство» могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), що отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи «диплом», а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включались сюди також бунчукові, знатні військові та значкові товариші. Їхні права та привілеї відповідно до п. 2 арт. 6 гл. IV поширювалися і на дітей старшини [17, с. 62]. При цьому козацька верхівка ставала порівняно замкненим станом. До неї повинні були обиратися представники місцевих «родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшого правления чин получит» (гл. IV, арт. 1, п. 1) [17, с. 58].

Люди «посполитої породи» не мали права набувати «честі й вольності шляхетського чи воїнського звання», за винятком, коли б вони надавалися самим царем. «Та їх же посполитих, – наголошується в зводі законів, – вишше шляхти предпочитат (ставити – авт.) ніхто не має» (гл. IV, арт. 10) [17, с. 64].

Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, займаючи посади в державних установах, засідаючи в судах тощо, кожний з них відповідно до вимоги, що містилася у гл. IV арт. 1 п. 3 зобов'язувався «ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшого нижший предпочитать имеет» [17, с. 59]. Шляхтичів і старшин заборонялось «порабощать» і «верстать» у посполитих, відбирати в них «волности». Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти², «мостового», «перевозного» та «погребельного». Замість цього п. 1 арт. 1 гл. IV від них вимагалось тільки виконання військової служби [17, с. 58-59].

Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім'ї за загальною згодою або згідно з чергою (жеребкуванням). Рідні призваного на військову службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків з ведення господарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні (гл. V, арт. 1, п. 3) [17, с. 68].

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в тому суді, що відповідав його «рангові» та званню. Суд, що не відповідав соціальному становищу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Виняток становили кримінальні, а також державної важливості (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їх вирішення переносилося у вищі судові інстанції. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, оскільки вони самі керували і уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Влада державців над їх підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих за власним розсудом, а при здійсненні ними якихось карних злочинів віддавали до суду (гл. IV, арт. 8, п. 1) [17, с. 63]. Використовувати залежних селян на різноманітних роботах без відома їхнього можновладця суворо заборонялося (гл. IV, арт. 8, п. 3) [17, с. 63].

«Права, по которым судится малороссийский народ» передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини. Як наголошено в арт. 7 гл. IV, це траплялось тоді, коли вдова по котромусь із них виходила заміж за посполитого [17, с. 62].

Упорядники «Прав...» прирівнювали духовенство за його становими правами та привілеями до козацької старшини і української шляхти [17, с. 834–835 (приб. № 1, п. 4)]. За ними священиком у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами та місцевою адміністрацією, а в приватних маєтках – парафіянами та державцями. До нього висувалися вимоги, щоб він був «православния веры, честнаго обхождения и добраго состояния, учителний, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный; но лет совершенных, и во всем такого чина достойный» (гл. VI, арт. 3, п. 1) [17, с. 78-79]. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієрею місцевої єпархії для затвердження його призначення. Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей.

Воно не було підвладне судам «мирського звання» (гл. IV, арт. 14, п. 1-2; 17, гл. VI, арт. 1, п. 1). Однак, якщо мова заходила про пограбування або заподіяння побойів, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, тоді рішення з цих питань виносилося на розгляд суду за місцем проживання (земський, гродський, полковий суди і т. ін.). Коли ж виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справа розглядалась у Генеральній військовій канцелярії або Генеральному суді (гл. VI, арт. 2, п. 1) [17, с. 78].

У «Правах...» статус залежних селян зображено таким чином. «Піддані» зобов'язувалися своєму володарю «надлежащее послушание и повинность отдавать всегда должни». Влади його над посполитими ніхто «унимать и от надлежащего послушания» звільняти не мав права. За непослух або непокірність державцю дозволялося карати селян на свій власний розсуд, а за кримінальний злочин віддавати під суд місцевої влади. Без дозволу володіля заборонялося притягати його підданих у «наряды» та «приватную работу». Той, хто порушував цю постанову, повинен був через суд сплатити 24 рублі штрафу і, крім того, «возместит убытки» в подвійному розмірі (гл. IV, арт. 8, п. 3) [17, с. 63]. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, «покамест они будут жить под владельцем».

Коли особисто залежний селянин одружувався на жінці з козацького стану чи козак на селянці, тоді вони не мали права одержати нерухоме майно жінки. Угіддя мали залишатися у володінні людини «воинского (тобто козацького. – О.Ш.) звання» (гл. IV, арт. 9, п. 3) [17, с. 64].

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістраті або ратуші. «Права...» вказували, що в чиновники «избираться должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не младших от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых, которые общество утесняют обыкли, и не весьма скудных, которые ради скудности служат паче, а не судить способны, но средних и нелакомых, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание ж то должно быть в обыкновенное время при собрании всех мещан, також цеховых людей и всего посполства волними их голосами» (гл. XXVI, арт. 1, п. 1) [17, с. 452].

Висновок. Отже, в перебігу кодифікаційної роботи, що здійснювалася протягом п'ятнадцяти років та завершилася в 1743 р., російське самодержавство не змогло повною мірою реалізувати свою мету та нав'язати Україні кодекс, норми якого цілковито копіювали б відповідні норми імперського законодавства. Всупереч поставленим завданням, у ньому все ж таки значною мірою зберегли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості переважна частина еліти українського населення [11, с. 317]. В «Правах...» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть. Саме тому проект кодексу так і не набув офіційного затвердження та був похований в імперських архівосховищах.

ПРИМІТКИ

1. Інших варіантів, як саме у цьому, імперському формулюванні у тій історичній обстановці кодифікувати українське право було неможливо – і це слід добре усвідомлювати! – Авт.
2. Індукта – митний податок у Гетьманщині другої половини XVII – першої половини XVIII ст., який стягувала старшинська адміністрація за ввіз товарів з Росії. Скасована царатом у 1754 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко І. Й. (1997). Право власності за Кодексом українського права 1743 р. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Львів. С. 129-131.
2. Бойко І. Й. (1998). Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Львів. Світ. 52 с.
3. Бойко І. Й. (1999). Цивільне право Гетьманщини за кодексом 1743 р : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень». Львів. 18 с.

4. Бурдін М. Ю. (2016). Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс : монографія. Харків. ТОВ Панов А.М. 2016. 378 с.
5. Вислобоков К. А. (1997). Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення. Права, за якими судиться малоросійський народ. Київ. АТ «Книга». С. IX-XLVIII.
6. Месяц В. Д. (1963). История кодификации права на Украине в первой пол. XVIII в. Київ. ВИНТИ. 208 с.
7. Падох Я. (1951). Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен. Молоде життя. 133 с.
8. Ткач А. П. (1968). История кодификации дореволюционного права Украины. Київ. Вид-во Київ. ун-ту. 171 с.
9. Яковлів А. І. (1949). Український Кодекс 1743 року «Права, по котрым судитсья малоросійський народ» : його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен. Заграва. 210 с.
10. Бойко І. Й. (2014). Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.). Львів. Видавн. Центр ЛНУ імені Івана Франка. 904 с.
11. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1. (2018). Київ. Інститут історії України НАН України. 610 с.
12. Історія держави і права України: підручник. Заг. ред. О. М. Банлурка; О. М. Головка, В.А. Греченко, О. А. Гавриленко та ін. (2018). Харків. Майдан, 2018. 640 с.
13. Вовк О. Б. (2013). «Права, по котрым судитсья малоросійський народ» 1743 р. До 270-ї річниці створення українського кодексу «Прав, за якими судитсья малоросійський народ». URL: http://cdiak.archives.gov.ua/v_270_rokiv_vid_stvorennia_kodeksu.php
14. Жолковський К. Е. (2002). Права, за якими судитсья малоросійський народ. Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П. Київ. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана. С. 708-710.
15. Шевченко О. М. (1994) Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. Український історичний журнал. № 1 (394). Січень–лютий. С. 54–61.
16. Ченцова В. Г. (2017). Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии. Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 2 (68). С. 89–110.
17. Права, за якими судитсья малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В.В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (1997). Київ. АТ «Книга». 548 с.
18. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 г. / Ред. Н. П. Василенко. (1901). Чернигов. Тип. губ. земства. 459 с.

REFERENCES

1. Boiko I. Y. (1997). Pravo vlasnosti za Kodeksom ukrainskoho prava 1743 r. Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini. Lviv. P. 129-131. [in Ukrainian].
2. Boiko I. Y. (1998). Zoboviazalne pravo Hetmanshchyny za «Pravamy, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod» 1743 r. Lviv. Svit. 52 p. [in Ukrainian].
3. Boiko I. Y. (1999). Tsyvilne pravo Hetmanshchyny za kodeksom 1743 r : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava ; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Lviv. 18 p. [in Ukrainian].
4. Burdin M. Yu. (2016). Zemelni vidnosyny v Ukraini: istoryko-pravovy dyskurs : monohrafiia. Kharkiv. TOV Panov A.M. 2016. 378 p. [in Ukrainian].
5. Vyslobokov K. A. (1997). Vyznachna pamiatka ukrainskoho prava: dzherela, zmist, systema ta sotsialno-politychni peredumovy stvorennia. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod. Kyiv. AT «Knyha». P. IX-XLVIII. [in Ukrainian].
6. Mesjac V. D. (1963). Istorija kodifikacii prava na Ukraine v pervoj pol. XVIII v. Kiiv. VINITI. 208 p. [in Russian].
7. Padokh Ya. (1951). Narys istorii ukrainskoho karnoho prava. Miunkhen. Molode zhyttia. 133 p. [in Ukrainian].
8. Tkach A. P. (1968). Istoriiia kodyfikatsii dorevolutsiinoho prava Ukrainy. Kyiv. Vyd-vo Kyiv. un-tu. 171 p. [in Ukrainian].
9. Iakovliv A. I. (1949). Ukrainskyi Kodeks 1743 roku «Prava, po kotorym sudytsia malorossyiskyi narod» : yoho istoriia, dzherela ta systematychnyi vyklad zmistu. Miunkhen. Zahrava. 210 p. [in Ukrainian].
10. Boiko I. Y. (2014). Istoriiia pravovoho rehuliuвання tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX-KhKh st.). Lviv. Vydavn. Tsentr LNU imeni ivana Franka. 904 p. [in Ukrainian].
11. Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII–XVIII st. U 2 kn. Kn. 1. (2018). Kyiv. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 610 p. [in Ukrainian].
12. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk. Zah. red. O. Banlurka; O. Holovko, V. Hrechenko, O. Havrylenko ta in. (2018). Kharkiv. Mайдan, 2018. 640 p. [in Ukrainian].
13. Vovk O. B. (2013). «Prava, po kotorym sudytsia malorossyiskyi narod» 1743 r. Do 270-yi richnytsi stvorennia ukrainskoho kodeksu «Prav, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod». URL: http://cdiak.archives.gov.ua/v_270_rokiv_vid_stvorennia_kodeksu.php [in Ukrainian].
14. Zholkovskyy K. E. (2002). Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod. Yurydychna entsyklopediia. T. 4. N-P. Kyiv. Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P.Bazhana. P. 708-710. [in Ukrainian].
15. Shevchenko O. M. (1994) Pro pidporiadkuvannya Kyivskoi mytropolii Moskovskomu patriarkhatu naprykintsi XVII st. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 1 (394). Sichen–liutyi. P. 54–61. [in Ukrainian].
16. Chencova V. G. (2017). Sinodal'noe reshenie 1686 g. o Kievskoj mitropolii. Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki. № 2 (68). P. 89–110. [in Russian].
17. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod / Vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; Uporiadn. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov; Red. kol.: O. M. Myronenko (holova), K. A. Vyslobokov (vidp. sekretar), I. B. Usenko, V.V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho (1997). Kyiv. AT «Knyha». 548 p. [in Ukrainian].
18. Materialy dlja istorii jekonomicheskogo, juridicheskogo i obshhestvennogo byta Staroj Malorossii. Vyp. 1. General'noe sledstvie o maetnostjah Nezhinskogo polka 1729-1730 g. / Red. N. P. Vasilenko. (1901). Chernigov. Tip. gub. zemstva. 459 p. [in Russian].